

EKOLOJİ MƏSULİYYƏT: QENDER YANAŞMASI

Ekoloji məsuliyyət anlayışı

Ekoloji məsuliyyət növləri. Millətin genofondu və onun keyfiyyətini müəyyən edən amillər

Ətraf mühitin vəziyyəti haqqında məlumatın əlçatmazlığı. Ekspert rəyi. Monitorinq

Qadın Qeyri hökumət təşkilatların fəaliyyəti və cəmiyyət. Burada ekoloji məsuliyyət probleminin qender ölçüsü

XXI-ci əsrin ekoloji problemlərin həlli zamanı xüsusi diqqəti, bu fəaliyyətin əsas iştirakçılarının, hökumət, özəl sahə və vətəndaş cəmiyyəti daxil edilməklə, məsuliyyətinə yetirmək lazımdır. Təbiətin hüquqi mühafizəsinin vacib tərkib elementi olan məsuliyyət ətraf mühitin qorunması haqqında qanunvericiliyinin pozulmasında da məsuliyyəti müəyyən edir.

Ekoloji məsuliyyət – hüquq tərəfindən təbiətin obyektləri və onun komplekslərinin mühafizəsinə aid hüquqi qaydaların tələblərinin pozulması zamanı əmələ gələn qeyri qənaətbəxş nəticələridir. 8 iyun 1999-cu il tarixli («Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun 78-ci bəndində kompleksli halda ekoloji hüquq üzrə məsuliyyətin qanunverici şəkildə ifadə olunması nəzərdə tutulur).

Burada qeyd edilir ki, ekoloji qanunpozuntulara görə məsul işçilər və vətəndaşlar inzibati, maddi, vətəndaş-hüquqi, vəzifəsinə görə, bir də cinayət məsuliyyəti daşıyırlar, müəssisə, idarə, təşkilatlar isə – Azərbaycan Respublikasının qeyd edilən qanun və digər qanunverici aktlara uyğun inzibati və vətəndaş-hüquqi məsuliyyəti daşıyırlar.

Hüquqi pozuntulara məsul olanlar haqqında müddəalar aşağıdakı qanunverici aktlara aiddir: Azərbaycan Respublikasının torpaq kodeksi; Azərbaycan Respublikasının su kodeksi; 8 iyun 1999-cu il tarixli Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanun.

Ekoloji məsuliyyətin əsasında bir sıra ekoloji qanunpozuntuları, yəni ətraf mühitə və insan sağlamlığına zərər gətirən qanuna zidd, təbiətin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyini pozan fəaliyyət durur. Ekoloji qanunpozuntularına görə hüquqi məsuliyyətin vəzifələri aşağıdakılardır: ekologiya sahəsində ictimai münasibətlərin müdafiəsi; qanunu pozanların cəzalandırılması; onlar və digər vətəndaşlar tərəfindən qanun pozuntularına yol verilməməsi, onların mövcud ekoloji qayda-qanunlara və ümumiyyətlə qanuna hörmət etmək ruhunda tərbiyə olunmasıdır.

Ekoloji qanun pozuntuları subyektə, obyektə və məsuliyyət növlərinə görə təsnifləşdirilir. Subyektə görə onlar müəyyən şəxslər və təşkilatlara bölünürlər: müəssisələr, təşkilatlar, idarələr; vəzifə daşıyan şəxslər; vətəndaşlar

Obyektə görə – hüquqi pozuntuları torpağın, yeraltı sərvətlərin, suların, meşələrin, heyvan aləminin atmosfer havasının və s. sahələrində fərqləndirilir.

Məsuliyyətin növlərinə görə hüquqpozuntularını aşağıdakı sahələrə bölmək olar: maddi; ümumvətəndaş; inzibati; cinayət; vəzifə sahəsində məsuliyyət. Ətraf mühitin qorunması haqqındakı qanunvericiliyin pozulmasına görə maddi məsuliyyət, ekoloji qanunvericiliyə xas olan məsuliyyət növüdür. Vətəndaş məsuliyyəti kimi, o da mühafizə olunan obyektlərə müəyyən zərər gətiriləndə əmələ gəlir. Lakin maddi məsuliyyət, ekoloji qanunvericiliyə görə:

- xüsusi normativ aktlarla tənzimlənir;
- mühafizə obyektinə – insan əməyinin maddi məhsulu yox, təbii elementləridir;
- təbii mühitə vurulan zərərin əvəz olunması yolu ilə reallaşdırılır, bunu xüsusi vergi və metodlar vasitəsi ilə hesablayırlar, yaxud da ki – itkiləri nəzərə almaqla ətraf mühitin pozulmuş vəziyyətini bərpa etmək üçün zəruri hərclərin həcmindən müəyyən edilməsi yolu ilə.

O hallarda ki, təbii obyektlərə vurulan zərərin əvəz olunması üçün lazım olan miqdarı xüsusi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmur, ümumvətəndaş məsuliyyəti tətbiq olunur.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində inzibati məsuliyyət öz qarşısına təbiətin mühafizəsi qaydalarının pozulması hallarının qarşısını almaq və pozulmasına görə cəzalandırmaq məqsədini güdür.

İnzibati məsuliyyət aşağıdakı cəza tədbirlərini nəzərdə tutur: xəbərdarlıq, ayrı-ayrı vətəndaşlar və məsul şəxslərin cərimələndirilməsi; vurulan zərərin aradan qaldırılması məcburiyyəti; qanunsuz ov və yaxud, balıq tutmaq zamanı qadağan edilmiş alətlərin müsadirəsi; təbii sərvətlətlərin istismarı ilə bağlı olan müəyyən fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüququndan məhrum edilməsi və s. İnzibati hüquq

normalar vasitəsilə vətəndaşlar və məsul şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması, inzibati orqanların hərəkətlərindən şikayət etmək, cəzaların verilməsi haqqında qərarların icra olunması qaydaları tənzimlənir.

Ətraf mühitin qorunub saxlanılması sahəsində cinayət məsuliyyəti respublikanın Jinayət məəcəlləsi vasitəsilə tənzimlənir. Cinayət məəcəlləsinin xüsusi hissəsində məsuliyyəti müəyyən edilən ekoloji-hüquqpozuntusu, - özü cinayətdir.

İntizamlı məsuliyyəti, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, müəssisə, idarə və təşkilatların işçiləri, bir sıra hallarda məsuliyyət daşıyır:

Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan rəasional istifadəsi sahəsində plan və tədbirlərin yerinə yetirildiklərinə görə, ətraf təbii mühitin keyfiyyət normativlərinin pozulmasına görə təmizləyici qurğu və tikililərin düzgün istismar edilmədiyinə görə, digər, təbiətin mühafizəsi ilə bağlı qanunların bir sıra digər tələblərin pozulmasına görə əmək qanunvericiliyi tərəfindən cəza tədbiri müəyyən edilir.

İntizamla bağlı məsuliyyət, günahkar şəxsə müxtəlif inzibati cəzalarının (qeyd almaq, töhmət, ciddi töhmət, işdən xaric etmək – burada ayrı-ayrı peşə işçilərinə aid intizam haqqında nizamnamələr, digər qanunverici aktlara uyğun verilməsində ifadə olunur. Məs., intizamla bağlı cəza kimi aşağıdakı tədbirlər görülə bilər: mükafatdan tam və ya qismən məhrum edilməsi, daha azmaşlı iş keçirilməsi, aşağı vəzifəyə köçürülməsi, dərəcədən məhrum edilməsi, öz vəzifə səlahiyyətlərinə cavab vermədiyinə elan edilməsi və s.

Müdiriyyət intizamla bağlı cəzanın verilməsi hüququnu, ictimai təşkilat və yaxud əmək kollektivinin ümumi iclasına ötürə bilər.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyinin pozulması nəticəsində həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər respublikanın qanunvericiliyinə uyğun olaraq, inzibati maddi intizamla bağlı və cinayət məsuliyyətini daşıyır.

Bütün bu tədbirlər, indiki və gələcək nəsillərin mənafeləri naminə ekoloji tarazlıq, genofond və canlı təbiətin müxtəlifliyinin qorunub saxlanılması məqsədlə görülür.

Genofonda adətən, mövcud qrup, qrup birliyi və yaxud növünün gəndər məcmusuna deyilir, burada genlər müəyyən müşahidəolunma sürəkliliyi ilə xarakterizə olunur.

Genofonda təsir edən amillər sırasında şüalanma çöküntülərinin adını çəkirlər, hərçənd ona təsir edənlər sırasında bu yeganə amil deyil. Təkamülçü-paleontoloq V.A.Karasilovun fikrincə, şüalanmanın genofonda təsiri haqqında kütləvi şüur və elmi təfəkkür səviyyələrində olan təsəvvürlər arasında çox böyük fərq var. Məs., bəzən genofondun məhvi haqqında tez-tez danışıqlar, halbuki tamamilə aydındır ki, insan növünün genofondunu yalnız bütün insan nəslini məhv etməklə aradan götürmək olar. Böyük bir zamanda genlərin və yaxud onların variantlarının itirilməsi yalnız çox nadir genlərə aid edilə bilər. Hər halda, genin variantlarının yaranması ehtimalı da az deyil. Buraya gen tezliklərin, o cümlədən qeteroziqot və qomoziqotların yeni variantlarının yaranması mümkündür. Bütün qeyd edilən faktlar genofondun dəyişilməsi haqqında təsəvvürlərə aiddir (1 №-li cədvəl).

V.A.Krasilov qeyd edir ki, genofondun dəyişilməsini mənfəi hal kimi heç hamı tərəfindən qəbul edilmir. Yevgenik (insan nəslinin bioloji yolla yaxşılaşdırılması haqqında elm) proqramların tərəfdarları arzuolunmaz genləri, ya məhv etmə, ya da ki, onların daşıyıcılarının təkrar istehsalından uzaqlaşdırılması yolu ilə aradan qaldırılmasını təklif edirlər. Lakin genin təsiri onun əhatəsindən, digər genlərlə qarşılıqlı təmasdan asılıdır. Şəxsiyyət səviyyəsində hər hansı bir çatışmamazlıqlar, xüsusi qabiliyyətlərin formalaşması yolu ilə əvəzlənir (Homer – kor, Ezop – kifir, Bayron və Pasternak – çolaq olublar). Gen terapiyasının müasir metodları, genofonda təsir etmədən anadangəlmə defektlərin düzəldilməsi imkanını yaradır.

İnsanların çoxu tərəfindən ifadə olunan genofondun olduğu kimi, yəni təbiət tərəfindən yarandığı kimi saxlanılması arzusunun əsası çox təbiidir. Tarixən genofondumuz uzunmüddətli tarixi təkamül nəticəsində yaranaraq, insan nəslinin, təbii şəraitinin rəngarəngliyinə uyğunlaşmasını təmin edirdi. İnsanların populyasiya (bir növ canlılığın müəyyən ərazidə yerləşməsi) və fərdi səviyyələrində mövcud olan genetik müxtəliflik bəzən aşkar adaptiv (uyğunlaşma) xarakter daşıyır (məs.: aşağı tezliklərdə insanların dərisinin qara olması, ultrabənövşəyi şüalanmaya davamlı olmasını göstərir); bəzən isə genlər mühit amilinə qarşı neytral xarakter daşıyır. Bundan asılı olmayaraq, genetik müxtəliflik həm də insan mədəniyyətinin çevikliyi və rəngarəngliyini də müəyyən etmişdir. Bu, mədəniyyətin ən ali neməti –

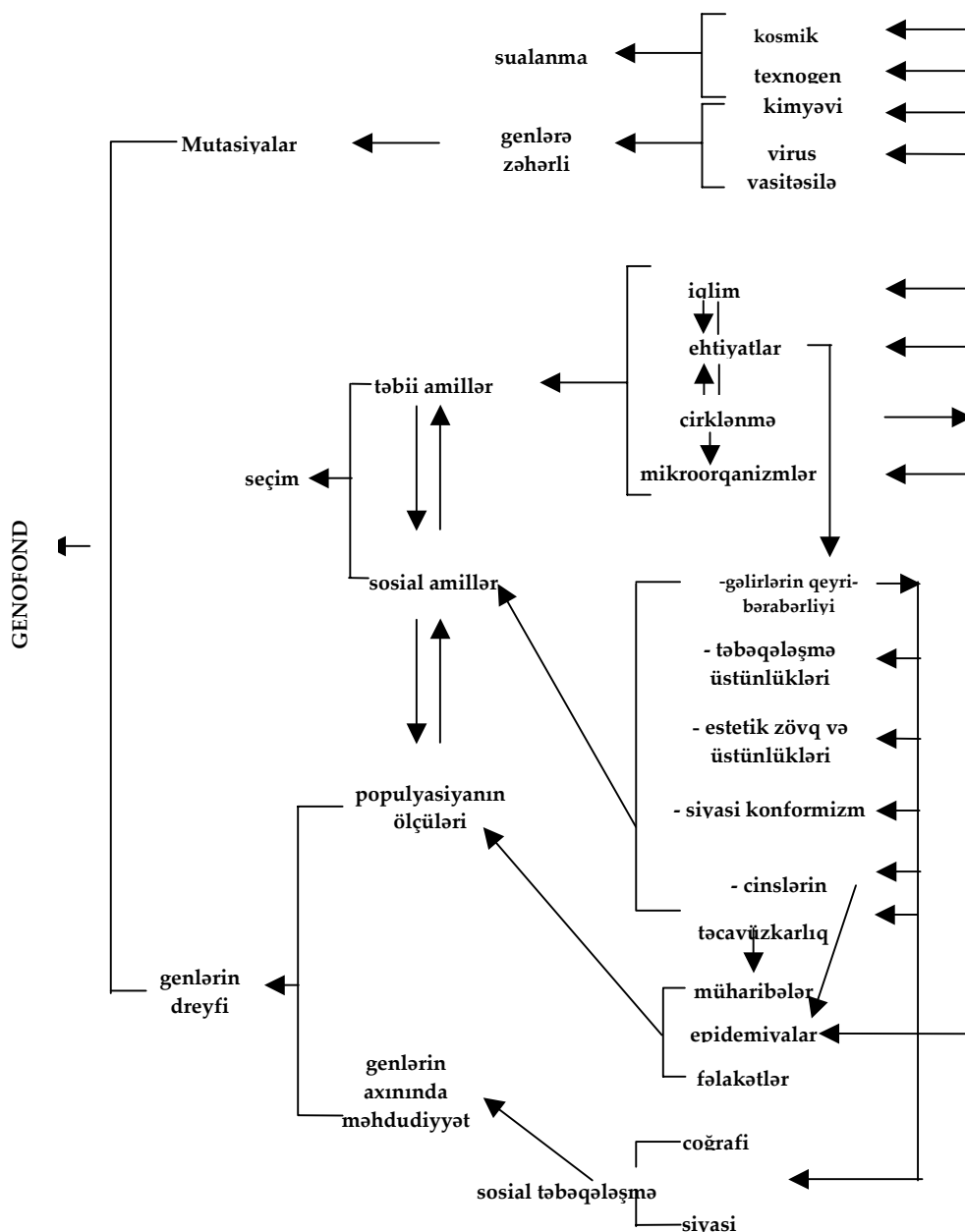
bütün insanların eyni dəyər kəsb etməsi haqqında humanist prinsipi – bioloji dildə süni seçməsiz genofondun qorunub saxlanması deməkdir.

Eyni zamanda genofondun dəyişilməsində təbii amillərin rolu da öz təsirini göstərməkdədir – mutasiya, genlərin dreyfi (bir sahədən digər sahəyə tədricən, müəyyən bir istiqamətdə genlərin yerdəyişməsi) və təbii seçimdür. Ətraf mühitin çirklənməsi onların hər birinə təsir göstərir. Qeyd olunan amillər ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərməyə də, tədqiqat baxımından onların hər birinin ayrılıqda təsviri daha məqsədəuyğundur.

Mutagenz amilləri. Mutagenzə fiziki təsiretmə vasitələri sırasında, ionlaşdırıcı şüualanma ilə yanaşı, ola bilsin ki, elektromaqnit sahəsi də qeyd olunmalıdır. Məsələn, artıq müəyyən edilib ki, uzun müddət yüksək gərginli elektrik xətlərin yaxınlığında yaşayan şəxslərdə leykemiya (qan xərçəngi) xəstəliyinə tutulmaq ehtimalı qat-qat artıqdır. Mühitə atılan məişət və istehsalat tullantılarının 20% zəhərlidir (yüz minlərlə müxtəlif kimyəvi birləşmələr buraya daxildir), özü də gen səviyyəsində.

Qamet mutagenzə nisbətdə insan orqanizmində gedən mutasion dəyişikliklər sağlamlıq həddini aşağı salır. Bir başa xərçəng xəstəliyinə səbəb ola biləcək mutasiyalarla yanaşı, onların artımı və dəyişməsi zamanı, hormonal və immun sistemlərin nəzarətəddici funksiyaları pozulur, bununla da əlaqədar olaraq, qorxulu şişlərin yayılması təhlükəsini yaradır. Bu şişlərə həm hemotoksin proseslər, həm də virus səbəb ola bilər.

Genofondun dəyişilməsi (V.A.Krasilovun əsərinin əsasında)

Genlərin dreyfi. Keçmişdə genlərin dreyfi, müharibə və epidemiyalar nəticəsində məhv edilən lokal (nisbətən kiçik yer, ərazi) populyasiyaların (növləşməsi) sayında kəskin dəyişikliklərlə bağlı idi. Yeni populyasiyanın sağ qalmış təsisçiləri ona, öz genetik təkrarlanmamazlıq xüsusiyyətlərini ötürmüşdülər. Genetik müxtəlifliliyin itirilmiş hissəsi təkrar mutasiyalar və gen axını hesabına bərpa olunur, lakin uzun müddət ərzində müəyyən fərqləri özündə saxlayırdı. Bu gün əhali artımı və daha çəvik həyat tərzini genofondu genlərin dreyfindən qoruyub saxlayır, burada bəzi istisnalar var: okean adaları, dağ rayonları və yaxud tropik meşələrdə yaşayan azsaylı populyasiyalar.

Təbii seçim. İctimaiyyəti və ekspertləri, ilk növbədə genlərə birbaşa təsir edən zəhərləyici amillər və onlarla bağlı olan xəstəliklər düşündürür. Hərçənd təbii seçim daha uzunmüddətli olsa da, onun genofondun dəyişilməsində daha qüdrətli amil olması faktı kölgədə qalır. Axı mühitə istənilən təsir, az da olsa, seçim istiqamətini dəyişdirir, populyasiyaya təsiri artırır, genotiplərin tezliklərini yerindən oynadır. Gen, populyasiyada kifayət qədər uzun müddət dövründə qala bilər (aşağı tezlikləri şəraitində (mənfə) seçim kifayət qədər təsirli olmamasına baxmayaraq). Bununla belə genofondun kəsədləşməsi problemi getdikcə daha aktual olur. Ətraf mühitin qorunması və səhiyyə sistemi – əslində insan populyasiyalarda təbii seçimə qarşı çıxan amillərdir. Buna baxmayaraq, seçim əsasən prenatal (döl səviyyəsində) səviyyədə reallaşır (məs., özbaşına baş vermiş abort, bəzən bunu qadın başa düşməyə də bilər). Hər bir xəstəlik işdə müvəffəqiyyət qazanmaq, ailəni qurmaq, sağlam nəsil dünyaya gətirmək şansını azaldır. İnsanların xüsusi və ümumi amillərin təsirinə eyni şəkildə düşmədiyinə görə, seçim daha möhkəm (şəxsi keyfiyyətlərin buraya aidiyyəti yoxdur) adamların xeyrinə olur (ətraf mühit daha çirkləndikdə, bu amil də öz təsirini artırır). Bu proseslər insanların müxtəlifliyini həm azaldır (məs.: üç min il əvvəl açıq saçlı aheylər qarasaç Kiçik Asiya tayfalarına qarşı döyüşüblər, indi isə əsil blondinləri (açıq saçlı insanlar) hətta skandinavlar sırasında tapmaq olmur, o ki, qaldı yunanlarda), həm də populyasiyalardan nadir genləri yuyub çıxardır; bu, sosial baxımından qiymətli keyfiyyətləri inkişaf etdirən genlərdir, lakin onlar çirklənməyə qarşı dözümlü olan genetik amillərlə gərək çulğalaşmasın.

Bildiyimiz kimi, genofondun dəyişməsinə səbəb olan amillər sırasında həm də təbii amillər var, o cümlədən, ətraf mühitin çirklənməsi. Millətin genofondunun qorunmasında ətraf mühitin çirklənməsi sahəsində vaxtında və obyektiv alınmış informasiyanın çox böyük əhəmiyyəti var. Ətraf mühitin qorunması sahəsi haqqında informasiyaya; ətraf mühitin vəziyyəti, onun çirklənməsinin qarşısının alınmasının, sağlamlaşdırılması və mühafizəsinin maliyyələşdirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, təbii ehtiyatların bərpası və istifadə edilməsi, ətraf mühitə təsir edilməsi, onun keyfiyyətinin ölçülərinin hazırlanması, təsərrüfat və digər fəaliyyətə olan ekoloji tələblər və s. daxildir.

Azərbaycan Respublikasının «Ətraf mühitin qorunması haqqında» Qanuna uyğun olaraq, məsul şəxslər tərəfindən yanlış informasiyanın yayılması, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində informasiyanın gizlədilməsi və vaxtında verilməməsi yol verilməz haldır. Keçmiş Sovet İttifaqında ekoloji informasiya hərbi müdafiə əhəmiyyətli, strateji xarakter daşıyan bir məsələ sayılırdı. Ona görə də ölkə vətəndaşlarına ətraf mühitin vəziyyəti haqqında çox az məlumat verilirdi. Bir sıra ekoloji fəlakətlər, o cümlədən Çelyabinsk, Çernobil ərazilərində baş verən fəlakətləri yerli orqanlar həqiqəti gizlətməyə çalışdığına görə, vətəndaşlar rəsmi mənbələrə artıq öz inamını itirmişdirlər. Qərbi ölkələri öz ekoloji problemlərinə getdikcə daha çox diqqət yetirməsinə baxmayaraq, postsovet məkanında bu problemlərə münasibət hələ ki, çox soyuqdur.

Dövlət və kommərsiya qurumları ilk növbədə öz mənafeələrini güdür. Hər bir hakimiyyət, özünü mənfə cəhətdən xarakterizə edən məlumatı gizlətməyə çalışır, lakin inkişaf etmiş demokratik ölkələrdə belə neqativ meyillərinin aradan qaldırılması yolları var. Bu, onda ifadə olunur ki, ekoloji cəhətdən vacib olan informasiya vətəndaşlara gec çatdırılır, bununla da ekoloji problemlərin düzgün və vaxtında həlli məsələsinə maneçilik törədilir.

Bəzən belə vəziyyət yaranır ki, bilavasitə ətraf təbii mühitin problemləri ilə məşğul olmayan nazirliklər ekoloji problemlər, onların iqtisadiyyata təsiri haqqında məlumatı əldə edə bilmədiyinə görə kompleksli qərarları qəbul edə bilmirlər.

Azərbaycanda istər siyasi yönümlü, istərsə də xüsusi, «yaşıl» adlanan ictimaiyyət nümayəndələri ekoloji informasiyaya kifayət qədər diqqət vermirlər. Xüsusi ekoloji jurnal yoxdur ki, onun səhifələrində təbiətin mühafizəsi problemləri işıqlandırılınsın, baxmayaraq ki, oxucular belə problemlərə getdikcə daha çox maraq göstərirlər. Əhaliyə vaxtında çatdırılan obyektiv və yerində olan informasiya, ekoloji problemlərin həllində vacib amillərdən biridir.

İnformasiyanın verilməsi qaydaları və ətraf mühitin qorunması sahəsində dövlət qeydiyyatının aparılması dövlətin səlahiyyətindədir.

Ətraf mühitin qorunması haqqında informasiya ilə yanaşı, regionlarda, təbiətin mühafizəsinə aid fəaliyyətin səmərəliliyini ölçmək üçün çox vaxt ekspertlərin rəyindən istifadə edirlər. Ekspert rəyi – ekspertlər tərəfindən, mühakimələrin yeridilməsi əsasında, bilavasitə ölçü vahidlərinə sığmayan göstəricilərin, ekoloji ölçülər, proseslər və hadisələrin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından verilən qiymətləndirmələrə deyilir. Belə qiymətləndirmədən çox vaxt o zaman istifadə edilir ki, təhlil edilən vahidlər bilavasitə ölçü və uçot prosedurlara sığmır. Ekspert rəyi metodları, mürəkkəb, çoxfaktorlu, formalaşmaya tabe olmayan problemlərin öyrənilməsində faydalı bir alətə çevrilir. Təbiətdən istifadə olunma problemləri məhz bu qəbildəndir.

Mütəxəssis öz təcrübə, intuisiya, biliklər əsasında qeyri-müəyyənlik şəraitində yaranan bir çox problemləri həll edə bilər. Eyni zamanda, görünür ki, mürəkkəb, çoxşahəli problemlərin keyfiyyətli ekspertizasının keçirilməsi üçün yüksək bilikli mütəxəssislər qrupu lazım olur; onda öyrənilən problemlərin kəmiyyət və keyfiyyət aspektlərin hərtərəfli öyrənilməsi üçün şərait yaranır.

Məqsədlərin kəmiyyət baxımından qrup tərəfindən qiymətləndirilməsi məsələsi (nisbi vaciblik koeffisiyenti şəklində) ilk dəfə olaraq Amerikada məlum PATTERN sisteminin işlənilib hazırlanması zamanı qoyuldu və həll edildi. Bu sistemdə nisbətən vacib olan koeffisiyentlər ekspert rəyləri metodu, bir də koeffisiyentlərin mənalılarının təkrarən ballaşdırılması (ball, yəni qiymətin verilməsi) yolu ilə tapılır. Birinci ball verilmənin nəticələri qrup üzvlərinə elan olunur, onlardan hər biri, onların ətrafında mübahisə etməklə yeni dəlilləri əsas kimi gətirmək imkanı qazanır. Sonra ikinci ball qiyməti qoyulur, onun nəticələri ümumiləşdirilir və s.

Ekspert qiymətləndirilməsinin digər üsulları da var – fərdi ekspert qiymətləndirilməsi aparıldıqdan sonra bütün qiymətlərin orta məxrəci tapılır. Bu, qrup ekspert qiymətləndirmənin ən sadə və daha çox yayılmış üsuludur; bu zaman, fərdi qiymətlərə xas olan subyektiv, yəni fərdi qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq olur. Ekspertlərin qrupda sayı nə qədər çox olsa, bir o qədər də dəqiq məlumatı əldə etmək olur.

Ekspertizanın keçirilməsində aşağıdakı mərhələlər var: ekspertlər qrupunun formalaşdırılması, ekspertlər arasında sorğunun keçirilməsi, ekspert qiymətləndirmələrin təhlili.

Ekspert qiymətləndirmə ilə yanaşı təbiətin mühafizəsi sahəsində səmərəli siyasətin həyata keçirmək məqsədilə monitorinq keçirilir. Monitorinq – elmi əsaslarda ətraf mühitdə, təbii və antropoloji təsirlərin nəticəsində yaranmış zərərli qazlar, duru və qatı tullantıların kəmiyyəti və keyfiyyəti üzrə nəzarətin həyata keçirilməsidir. Dövlət və idarə (sahə, istehsal üzrə) monitorinqləri mövcuddur. Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların vəziyyəti ilə bağlı dövlət monitorinqi ətraf mühitin mühafizəsini və təbiətin istifadə olunmasını idarə edir, nəzarəti təmin edir, müvafiq informasiya bankları və informasiya sistemlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Ətraf mühitin və təbii ehtiyatları üzərində monitorinqin aparılması qaydaları icra hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən edilir. Dövlət monitorinqi aşağıdakı sahələri əhatə edir: təbii mühitin və təbii ehtiyatların vəziyyəti və onlara təsir edən antropogen mənbələrinə nəzarət; ekzogen (xarici təsir) proseslərin inkişafı və dinamikasının öyrənilməsi prosesinin müşahidə edilməsi; zəlzələlərin proqnozlaşdırılması və ərazilərin fəallığının yayılması dərəcəsinin öyrənilməsinə müşahidə; müşahidə obyektlərin vəziyyətinin dəyişməsi prosesinin öyrənilməsinin qiymətləndirilməsi.

Ətraf mühitin istehsalat monitorinqi təbiəti istifadə edən bütün subyektlər keçirməlidirlər ki, öyrənsinlər, apardığı təsərrüfat fəaliyyəti ekoloji təhlükə yaradır, yoxsa yox.

«Ətraf mühitin qorunması haqqında» Qanuna uyğun olaraq dövlətin ətraf mühitin qorunması sahəsində, hüquqlarından biri – ətraf mühit və təbii ehtiyatlara dair dövlət monitorinqin aparılması qaydalarının müəyyən edilməsidir.

Azərbaycanda ətraf mühitin qorunmasının başlıca prinsiplərindən biri ətraf mühitin qorunması sahəsində əhali və ictimai təşkilatların iştirak etməsidir.

Qanuna müvafiq olaraq, ictimai birliklərin hüquqları aşağıdakılardır:

- ətraf mühitin qorunması sahəsində vətəndaşların hüquq və mənafeələrin müdafiəsi, onları bu sahədə aparılan fəaliyyətə cəlb edilməsi, öz ictimai proqramların işləyib hazırlanması və təbliğ edilməsi;
- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ictimai nəzarətin təşkil edilməsi;

- dövlət orqanları və təşkilatlarından görülən tədbirlər haqqında məlumatın dəqiq və vaxtında alınması;
- dövlət orqanları və beynəlxalq təşkilatları ilə əməkdaşlıq;
- ətraf mühitin qorunmasına dair qanun layihələrinin müzakirəsində iştirak etməsi;
- zərərli istehsalatların təsərrüfat fəaliyyətinin, insanların sağlamlığı və ətraf mühitə mənfi təsir göstərdiyi təqdirdə, onların işinin daimi və ya müvəqqəti saxlanması, onların yerləşdirilməsi, tikilməsi, yenidən qurulması və istismara verilməsinin qarşısının alınması barədə tələblərin irəli sürülməsi, müqəssirlərin cəzalandırılması barədə vəsatətin qaldırılması və s.

İctimai təşkilatlar və yaxud əhalinin digər qrupları ictimai ekoloji ekspertizanı keçirə bilirlər. Ekoloji ekspertiza – ətraf mühitə təsərrüfat fəaliyyətinin mümkün mənfi təsirinin üzə çıxarılması, qarşısının alınması və proqnozlaşdırılması, belə fəaliyyətin nəticələrinin öyrənilməsi məqsədilə, bu mühitin, qəbul edilmiş keyfiyyət normativlərə uyğunluğunun müəyyən edilməsidir.

Bundan əlavə, ictimai birliklər ətraf mühitin qorunub saxlanılmasında ictimai nəzarəti həyata keçirə bilirlər. Bu zaman lokal səviyyədə, xüsusi layihə və proqramların yaradılması işinə qeyri-hökumət təşkilatları, bütöv icmalar və yaxud ayrı-ayrı şəxslərin dəvət olunması şərtilə, ictimaiyyətin xüsusi qəndər mexanizminin işləyib hazırlanmasına şərait yaratmaq lazımdır. Belə halda bu prosesdə bərabər şəkildə kişi və qadınların iştirakını təmin etmək lazımdır.

İctimaiyyət, ictimai təşkilatlar əhalinin ekoloji özünümüdafiəsinin səmərəli sistemini təmin edə bilirlər. Bunun üçün qeyri-hökumət təşkilatların işinə mühəndislik, kimya, texnologiya və s. sahələrində çalışan müstəqil ekspertlər dəvət olunmalıdır ki, onların köməyi vasitəsilə peşəkar səviyyədə mərkəzi və yerli icra orqanları tərəfindən qəbul edilmiş qərarların yanlış olduğunu sübut etmək, onları təhlil etmək olsun.

Ətraf mühitə mümkün mənfi nəticələri gətirə biləcək qanunlar və normativ aktları da ekoloji mövqedən təhlil etmək lazımdır.

Bütövlükdə respublika üzrə yerli qeyri-hökumət təşkilatı sırf ekoloji problemlərlə məşğul olur:

1. «Ekosfer» təşkilatı («Ekosfer» sosial-ekoloji mərkəz). Təşkilat Bakı Dövlət Universitetinin bioloq-alimləri ekoloji sağlamlığının müdafiəsi, ekoloji cəhətdən təmiz sahibkarlığın inkişafına dəstək vermək məqsədilə yaradılıb.
2. «Gülüş» təşkilatı. Onun vəzifəsi – Bakı məktəblərin müəllimləri tərəfindən aparılan uşaq və yeniyetmələrin ekoloji tərbiyəsinin təşkilidir. Bu təşkilat bir sıra elmi konfranslarda iştirak edib; onun nümayəndələri ABŞ-da müxtəlif kurslarda oxumuş, ekoloji tərbiyə metodlarına yiyələnmişdilər.
3. «Qadın və müasir dünya» təşkilatı (sosial-xeyriyyəçi Mərkəz «Qadın və müasir dünya»). Bu təşkilat Azərbaycanın Şamaxı rayonunun qadınları tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi və uşaqların ekoloji tərbiyəsinin təşkili üçün yaradılmışdır.
4. «Qızıl pətək» təşkilatı («Qızıl pətək» həvəskarları cəmiyyəti»). Bu təşkilat Şamaxı rayonunun arıçı-qadınlar tərəfindən ətraf mühitin və qadınların ekoloji hüquqlarının mühafizəsi üçün yaradılıb.
5. «Piliqrim» (səyahətçi) təşkilatı. Bu təşkilat respublikada turizmi inkişaf etdirmək məqsədilə fəaliyyət göstərir.
6. «Aqroekonsaltinq». Bu təşkilat, «Avrasiya» fondunun qrantı əsasında USAYD təşkilatının köməyi ilə, Azərbaycanın qərb regionunun fermerlərin işini təşkil etmək üçün yaradılmışdır. Təşkilat müxtəlif ekoloji layihələri yradır; onlardan bir neçəsi qadınların reproduktiv (anılıq vəzifəsi) sağlamlığının müdafiəsinə yönəldilib.
7. «Ekoleks-Azərbaycan» təşkilatı. («Ekoleks Azərbaycan» adlı ekoloji hüquqi mərkəz). Bu təşkilat, Azərbaycanın təbii mühitin müdafiəsi məqsədilə bioloq-alimlər və hüquqşünaslar tərəfindən yaradılmışdır. Təşkilat, qadınların sağlamlığı, sosial ekologiya problemləri üzrə keçirilən beynəlxalq konfranslarda iştirak etmişdir. Təşkilat həm də «Britiş Petroleum» kompaniyasının ekoloji monitorinqlərində iştirak edir və Milli Məclisdə ekoloji qanunvericilik sahəsində elmi ekspertiza keçirir.

Hal-hazırda respublikada, təəssüflər olsun ki, hələ də rəsmi «qeyri-kommersiyalı» adı ilə tanınan təşkilatların təsnifatı və sıralanması qanunvericilik səviyyəsində keçirilməyib. Onların vahid hüquqi statusu var. Belə bir qeyri-müəyyənlik onların inkişafına çox mane olur və onların fəaliyyətinin

öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi işini çox çətinləşdirir. Ekologiya sahəsində məşğul olan qadın qeyri-hökumət təşkilatları, hələ də respublikada ekoloji siyasətə, hökumət qurumlarına real, həlledici təsir göstərmirlər.

Bu problemə həm obyektiv, həm də subyektiv amillər təsir göstərir: QHT-nin fəaliyyət dairəsini təmin edə biləcək hüquqi bazasının olmaması; qadın QHT və yerli özünüidarə orqanlarının birgə işin qurulmaması. Əksər hallarda bu, bələdiyyələrin regionlarda real nüfuzun aşağı salınması ilə izah olunur; insan hüquqlarının mühafizəsi sahəsində qeyri-hökumət hüquq-mühafizəçi təşkilatlar daha çox informasiya qıtlığı ilə rastlaşırlar.

İqtisadiyyatın tənəzzülü, sosial bədbin əhval-ruhiyyə, üstəgəl məişət çətinlikləri, yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə imkanlarını məhdudlaşdırır. Sorğu və intervyu nəticələrinə görə, elə bir qadın qeyri-hökumət təşkilatı tapılmayıb ki, donor köməyi olmadan fəaliyyət göstərsin. Təəssüflər olsun ki, onlar bu ələbaxımlıq psixologiyasından əl çəkmirlər. Demək olar ki, bütün MDB ölkələri daxili islahatları keçirərkən, bir nəfər kimi, xarici qüvvə və maliyyələşməyə ümid bağlayırlar. Ümumiyyətlə, beynəlxalq fondların donor köməyi bəzən adi bir hal kimi qəbul olunur. Respublikada qeyri-hökumət qadın təşkilatları əsasən BMT, ISAR, Avrasiya, Soros fondu kimi beynəlxalq donörlerle işləyirlər.

Qeyd edilməlidir ki, xarici fondlar Azərbaycana, Qərb ideologiyası zəminində (burada keçid dövrü problemi artıq həll olunub, sosial müdafiə işləri yaxşı qurulub), müəyyən edilmiş priortetlərə (inkişaf istiqamətləri) gəlir və fəaliyyət göstərir.

Bu gün respublikada, qadınların ekoloji cəhətdən vacib olan qərarların qəbul edilməsi prosesində iştirakının fəallaşdırmaq üçün ekoloji qeyri-hökumət təşkilatlara tərəf çıxmaq lazımdır. Bu məqsədlə ictimai mənada əhəmiyyətli ekoloji proqramları həyata keçirilməsi işində biznes sahəsini mümkün donor hesab etmək lazımdır.

Bunula belə, QHT üzvləri, respondent kimi sorğu suala cavab verərkən, qeyd etdilər ki, sahibkarların donor vəzifəsinin icrası yolunda bir sıra əngəllər var: 1) respublikada fondreyzinq institutu üçün qanunverici əsaslar yoxdur; vergi sisteminin qeyri-mükəmməl olması biznes sahəsini xeyriyyəçilikdən uzaqlaşdırır; 2) biznes strukturları qeyri-hökumət təşkilatların sual və təkliflərinə biganədirlər.

Qeyd edilən məsələlərin həlli, şübhəsiz, qadın qeyri-hökumət təşkilatların fəaliyyətinə təkan verər, bu da öz növbəsində qadınları fəal ekoloji siyasətə cəlb edilməsinə səbəb olar.

ƏDƏBİYYAT

Детский Фонд ООН «Женщины и гендерные проблемы в странах с переходной экономикой: взгляд ЮНИСЕФ». Региональное управление для центральной и Восточной Европы, Содружества Независимых Государств и стран Балтии. Май 1995г.

Женщины региона ЦВЕ/ННГ в контексте устойчивого развития. Отчет по проекту. – Киев, 2003

Закон Азербайджанской республики «Об охране окружающей среды». Бюллетень бизнесмена. 2003, № 35.

Правовая охрана природы в СССР. – М., 1976

Ситаров В.А., Пустовойтов В.В. Социальная экология. – М., 2002

TEST 1

- İnsan və təbiət arasındakı münasibətlər aşağıdakı kimi ola bilər:
 - mənəviyatsız, pis münasibətlər
 - sırf fayda üzərində qurulan (utilitar) münasibətlər
 - nəzəri, elmi, utilitarın əksi olan münasibətlər
 - estetik münasibət
 - a, b, c, d
- Etika –
 - fəlsəfi fəndir
 - elmi fəndir
 - a və b
- İqtisadi etikanın predmeti nədir?
 - əxlaqi normalar
 - insan-cəmiyyət-təbiət münasibətləri sahəsində davranışın əxlaqi mahiyyəti
 - a və b
- Həyata pərəstiş etmə etikasının mahiyyəti ondadır ki, insan hər hansı bir canlıya zərər vurursa

- a. bunu dərk edir və daima düşünür
 - b. bunu dərk etmir
 - c. başqasına vurulan zərərin nə dərəcədə doğru olduğunu daima düşünür
5. İnsan və təbiətin qarşılıqlı münasibətlərində partnyorluq prinsipi hansı əxlaqi hökmün (imperativin) üzərində qurulur:
 - a. biosferə dəyişməz proseslərə təkan verməmək üçün təbii qanunauyğunluqlarla ziddiyyət yaratmaq
 - b. təbii qanunauyğunluqlarla ziddiyyətdə olmaq
 6. İnsan və təbiətin qarşılıqlı fəaliyyətin mahiyyətinin dərkində aşağıdakı yanaşmaları qeyd etmək olar:
 - a. antroposentrik yanaşma
 - b. natursentrik yanaşma
 - c. a və b
 7. Torpaq etikasına görə olmaz:
 - a. növləri məhv etmək, ya da ki, onların məhv olunmasına gətirib çıxarmaq
 - b. yerli və gəlmə ekzotik növləri qarışdırmaq
 - c. torpaqdan enerjini hasil etmək biotaya ötürmək
 - d. çayları çirkləndirmək
 - e. heyvanların qayğısına qalmaq
 - f. a, b, c, d, e
 8. Həyata pərəstiş etikasını yaratdı:
 - a. O. Leopold
 - b. A. Şveytser
 - c. V.Kellikott
 - d. a, b, c
 9. Həyata pərəstiş etmək etikasını öyrənir:
 - a. insanın insana münasibətini
 - b. insanın onu əhatə edən aləmə münasibətini
 - c. insanın həyata münasibətini
 - d. a, b, c
 10. Ekofeminizm nəzəriyyəsinin nümayəndələrinin baxışlarına görə "qadın başlanğıcının" azad olunması prosesi başlanmalıdır:
 - a. qadın arxetipinin daşıyıcısı olan təbiətin azad edilməsindən
 - b. mədəniyyətin inkişafından
 - c. a və b
 11. Ekofeminizm nəzəriyyəsinin prinsipləri aşağıdakılardır:
 - a. qadının əsarətdə olması ilə təbiətin əsarətdə olması arasında , şübhəsiz əlaqə var
 - b. bu əlaqənin xarakterinin qavranılması təbiətin dərk edilməsi işində zəruridir.
 - s. feminist nəzəriyyə və praktika özünə ekoloji perspektivi daxil etməlidir.
 - d. ekoloji problemlərin həllinə feminist perspektivləri daxil edilməlidir
 12. «Dünya özü-özlüyündə dəyərlidir, insanın ixtiyarı çatmaz ki, dünyanın necə olduğunu düşünsün: əksinə, dünya, insanın necə olmalı olduğunu düşünməlidir». Bu ifadənin müəllifləri:
 - a. kosmosentrizm nümayəndələridir
 - b. teosentrizm nümayəndələridir
 - c. antroposentrizm nümayəndələridir
 - d. naturosentrizm nümayəndələridir
 13. Biosferin taleyinə görə insandan uca duran əxlaqi mənbəyin qarşısında məsuliyyətin dərkini təbliğ edirlər:
 - a. kosmosentrizm nümayəndələridir
 - b. teosentrizm nümayəndələridir
 - c. antroposentrizm nümayəndələridir
 - d. naturosentrizm nümayəndələridir
 14. «Heyvanları azad etmək» nəzəriyyəsinin nümayəndələri (ekoloji etikanın ən radikal cərəyanlarından biri) çıxış edirlər:
 - a. bitkilərə və yaxud cansız təbii obyektlərə əxlaqi hüquqların verilməsi uğrunda
 - b. heyvandan düzəldilmiş qida və digər məhsulların istifadəsinin rədd edilməsi
 - s. a və b

TEST 2

1. Ekoloji problemlərin həllində xüsusi olaraq diqqəti əsas iştirakçıların məsuliyyətinə yönəltmək lazımdır, o cümlədən:
 - a. hökumətin

- b. özəl sahənin
 - c. vətəndaş cəmiyyətinin
 - d. a, b və c
2. Ekoloji məsuliyyət hüquqi normaların tələbləri pozularkən, arzu edilməyən nəticələrin qarşısını almaq məqsədilə görülən tədbirlərə aiddir:
 - a. su ehtiyatlarının mühafizəsinə
 - b. torpaq ehtiyatlarının mühafizəsinə
 - c. atmosfer havasının mühafizəsinə
 - d. təbii obyektlərin və komplekslərin mühafizəsinə
 3. Məsuliyyəti müəyyən edən qanunverici aktlara aiddir:
 - a. torpaq məəcəlləsi
 - b. su məəcəlləsi
 - c. ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanun
 - d. a, b, və c
 4. Məsuliyyətin növlərinə görə hüquqi pozuntuları bölmək olar:
 - a. maddi və ümumvətəndaş
 - b. inzibati və cinayət
 - c. inzibati
 - d. a, b, və c
 5. Mülki məsuliyyətdən fərqli olaraq, maddi məsuliyyət
 - a. xüsusi normativ aktlarla tənzimlənir
 - b. insan əməyinin qeyri-maddi məhsulları obyekt kimi nəzərdə tutur.
 6. İnzibati məsuliyyət aşağıdakı cəza tədbirlərini nəzərdə tutur:
 - a. xəbərdarlıq
 - b. məsul şəxslər və ayrı-ayrı vətəndaşların üzərinə qoyulan cərimə
 - c. zərəri aradan götürmək vəzifəsinin onların üzərinə qoyulması
 - d. a, b, c
 7. İnzibati (intizamla bağlı) məsuliyyətə cəlb edilən günahkara aşağıdakı cəza verilir:
 - a. nəzərinə çatdırmaq, töhmət
 - b. şiddətli töhmət
 - c. vəzifədən çıxarılması
 - d. a, b, v
 8. Genofonda təsiretmə aşağıdakı yollarla mümkündür:
 - a. radiasiya (şüalanma)
 - b. istiliyin təsiri
 - c. səsin təsiri
 - d. günəşin təsiri
 9. Genofondun dəyişməsində təbii amillər aşağıdakılardır:
 - a. mutasiya
 - b. genlərin dreyfi (yolundan kənara çıxması)
 - c. təbii seçim
 - d. a,b, c
 10. Mutagenez amillərə aiddir
 - a. ionlaşdırıcı şüalar
 - b. elektromaqnit sahələr
 - c. a və b
 11. Ətraf mühitin qorunması sahəsində məlumat aiddir:
 - a. ətraf mühitin vəziyyəti
 - b. ətraf mühitin təmizlənməsinin maliyyələşdirilməsi
 - c. təbii ehtiyatların bərpası və istifadə edilməsi
 - d. ətraf mühitə təsiretmə və onun keyfiyyətinin qaydalaşdırılması (normativlər əsasında)
 - e. a, b, c, d
 12. Ekspert rəyi nədir?
 - a. proseslərin kəmiyyət ölçüləri
 - b. proseslərin keyfiyyət ölçüləri
 - c. proses və hadisələrin keyfiyyət və kəmiyyət ölçüləri
 - d. bilavasitə ölçülə bilməyən proses və hadisələrin, iqtisadi vahidlərin kəmiyyət və keyfiyyət ölçüləri
 13. Ekspertizanın keçirilməsinin əsas mərhələləri:
 - a. ekspert qrupunun formalaşması

- b. ekspertlər arasında sorğunun keçirilməsi
 - c. ekspert qiymətvermələrinin ümumiləşdirilməsi
 - d. a,b,c.
14. Monitoring -
- a. ətraf mühitin vəziyyətində baş verən dəyişikliklər üzərində müşahidə
 - b. ətraf mühitin dəyişilməsi üzərində nəzarət
 - c. ətraf mühitin dəyişilməsində baş verən dəyişikliklər üzərində müşahidə və nəzarət
15. Dövlət monitorinqi aşağıdakı sahələri əhatə edir:
- a. ətraf mühitin vəziyyəti
 - b. ekzogeq proseslərin inkişafı və dinamikası üzərində onların öyrənilməsi məqsədilə müşahidələr.
 - c. ərazilərin seysmik fəallığının öyrənilməsi məqsədilə müşahidələr və tədqiqat obyektlərin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onların dəyişilməsinin tədqiqi
 - d. a, b, c
16. İctimai birliklərin hüquqlarına daxildir:
- a. ictimai proqramların işləyib hazırlamaq və təbliğ etmək
 - b. ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi
 - c. dövlət orqanlarından vaxtında və dəqiq məlumatların alınması, dövlət orqanları və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və s.
 - d. a, b, c.